

**SENSOR TARBIYA VOSITASIDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH
JARAYONINING MAZMUNI**

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.35.46.025>

Jalilov Zarafshon Baxshilloevich,

Buxoro davlat universiteti maktabgacha ta'lim kafedrası dotsenti

Toyirova Dilrabo Sattorovna,

Buxoro davlat universiteti maktabgacha ta'lim yo'nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini sensor tarbiya vositasida rivojlantirishda olib borilayotgan ta'limiy jarayonning mazmuni va mohiyati aks etgan. Bolalarni muloqotga o'rgatishda, nutq madaniyatini rivojlantirishda sensor tarbiyaning ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: sensor tarbiya, nutq, muloqot, predmetning xususiyati, ta'lim-tarbiya, mashg'ulot, rivojlantirish.

**THE CONTENT OF THE PROCESS OF DEVELOPING CHILDREN'S
SPEECH THROUGH SENSORY EDUCATION**

Jalilov Zarafshon Bakhshillayevich,

Associate professor of preschool education, Bukhara state university

Toyirova Dilrabo Sattorovna,

Bukhara State University, master's degree in preschool education

Abstract: This article reflects the content and essence of the educational process leading to the development of speech in preschool children through sensory education.

Keywords: sensory education, speech, communication, subject properties, education, training, development.

**СОДЕРЖАНИЕ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ
СЕНСОРНОГО ВОСПИТАНИЯ.**

Джалилов Зарафшон Бахшиллоевич,

доцент кафедры дошкольного образования Бухарского государственного университета

Тойирова Дилрабо Сатторовна,

Бухарский государственный университет, дошкольного образования, магистр

Аннотация: в данной статье отражено содержание и сущность воспитательного процесса в развитии речи дошкольников посредством сенсорного воспитания. Значение сенсорного воспитания в обучении детей общению, в развитии речевой культуры.

Ключевые слова: сенсорное воспитание, речь, общение, предметные свойства, воспитание, обучение, развитие.

Respublikamizda amalga oshiriladigan barcha jabhalardagi o'zgarishlar, bugungi kunda dolzarb muammolarni hal etishga qaratilgan. Har tomonlama yetuk, barkamol, mustaqil fikrlashga qodir, irodali, fidoiy va tashabbuskor kadrlarni tayyorlashga katta e'tibor qaratildi. Bugungi kunga kelib iqtisodiyotning barcha sohaları kabi ta'lim tizimida ham amalga oshirilgan islohotlar o'zining ijobiy natijasini ko'rsatmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni asosida ta'lim

oluvchilarni ma'naviy yetuk va jahon andozalari talablariga javob bera oladigan, mustaqil bilim olish, o'rganish, va ijodiy ishlash qobiliyatiga ega, kelajakda kasbiy va hayotiy muammolarni mustaqil hal qiladigan yuksak ma'naviyatli shaxs qilib tayyorlash oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bu vazifalar albatta pedagoglar, murabbiylar, ota-onalar oldiga yuksak mas'uliyatni qo'yadi.

Davlatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyevning bugungi kunda olib borayotgan barcha yangi islohatlari, millatimiz xalqlarini farovon yashashi uchun, yoshlarimizni dunyo yoshlari bilan raqobat qila olishlari uchun, har tomonlama komil shaxs sifatida ta'lim tarbiyalanishlari uchun ta'limning boshlang'ich bo'g'ini bo'lgan- maktabgacha ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar so'zining isbotidir. Jumladan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017—2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2016 yil 29 dekabrda PQ—2707 qaroriga muvofiq "Maktabgacha ta'lim muassasalarining faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" gi qarorini qabul qilinishi ham islohatlarni barqaror amalga oshiralayotganidan dalolat beradi.

"Tarbiya qancha mukammal bo'lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi", deydi donishmandlar. "Tarbiya mukammal bo'lishi uchun esa bu masalada bo'shliq paydo bo'lishiga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi" deb ta'kidlaydilar. Bu esa o'z navbatida yoshlar tarbiyasi davlatimiz siyosatiga aylanganidan dalolat beradi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim sohasidagi mavjud bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etish masalasiga pedagogik jihatdan chuqur yondashishni taqozo qilmoqda. Bu ayniqsa sensor tarbiya asosida bolalar nutqini o'stirish muammosi ilmiy jihatdan asoslanmaganligida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Biroq, aksariyat hollarda tarbiyachilar faqatgina pedagoglar tomonidan yaratilgan tavsiyalardan foydalanishga majbur bo'lmoqdalar. Bu esa maktabgacha ta'lim samaradorligining bir qadar past bo'lishiga olib kelmoqda. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalar nutqini sensor tarbiya vositasida rivojlantirishda ta'limiy jarayonlarning mazmun mohiyatini to'g'ri anglab yetish, bu masalada sensor tarbiyaning pedagogik jihatdan qay darajada muhim ahamiyatga ega ekanligini tushunish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Sensor tarbiyaning maqsadi maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarning sensor qobiliyatlarini o'stirishdan iborat. Sensor tarbiya qobiliyatlarni rivojlantirish uchun bolalar buyumning faqat nimaga ishlatilishini, nomigagina bilishi yetarli bo'lib qolmay, balki ular buyumlarni chuqurroq idrok etishi, ularni ushlash, ular bilan muomalada bo'lganda xilma-xil sezgilar ishtirok etishi ham juda muhimdir, deb biladi. Tarbiyachi sensor tarbiyaning ana shu tomonlariga alohida e'tibor berishi, bolalarga tegishli topshiriqlar berishi: buyumlarni bir joydan ikkinchi joyga olib qo'yishda ularning og'irligini his qilish, buyumni qo'lga olib, uning sirtini sezishi va sifatini - issiq yoki sovuqligini ana shunga o'xshashlarini aniqlashi kerak.

Bolalarning yoshi ulg'ayib, hayot tajribalari ortishi, sharoitlarning o'zgarishi bilan idrok etish jarayoni va unga qo'yiladigan talab ham murakkablashadi. Navbatchilar idish-tovoqlarning katta-kichikligi, chuqur yoki yuzaligini, piyola va chinni idishlar- ning og'irligini, sirtining silliqligini, ushlaganda sovuqroqligini, plastmassa buyumlarning yengilligini his qiladilar. Stollarni u yoq bu yoqqa siljitish, stullarni joy-joyiga qo'yish boshqa harakat sezgilarini uyg'otadi, fazoviy munosabatlarni, kontur chiziqlar va hokazolarni idrok qilishni talab etadi.

Shunga asoslanib, sensor tarbiyaning quyidagi vazifalari belgilanadi:

1. Bolalarda perspektiv harakatlarni shakllantirish.
2. Buyumlarning xususiyati, sifati, munosabati to'g'risidagi umumlashgan tasavvurlar sensor etalonlar sistemasini shakllantirish.

Sensor etalonlar ijtimoiy-tarixiy tajriba jarayonida hosil qilingan namunalardir. Asosiy ranglar, geometrik shakllar, notalarda ifodalangan musiqali tovushlarning turli balandligi ana shunday etalonlar jumlasiga kiradi. Agar bola etalonlar va ularning og'zaki ifodalanishi bilan tanish bo'lsa, uning tevarak-atrofni bilishi oson bo'ladi, u o'zi uchragan buyumlarni ma'lum bir

etalon bilan taqqoslaydi hamda buyumning rangi, shakli, katta-kichikligi, detallarining fazoviy joylashishini aytib beradi. Sensor tarbiyaning mazmuni o'z ichiga tevarak-atrofdagi hamma sensor belgilarni qamrab oladi. Bular bolalarning hamma faoliyatlari orqali amalga oshiriladi va har xil sensor asosga egadir.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bola ranglarni farq qilish va ularning nomini aytishga o'rgatiladi, ularda rang turlari haqida, bo'yoqlarni aralastirish natijasida yangi rang yoki tuslar paydo bo'lishi to'g'risida tasavvur hosil bo'ladi, shuningdek ular (nutqning tovush tomonlarini, so'zning tovush tuzilishini tahlil qilish qobiliyatini) va musiqa tinglash o'quvini rivojlantirish ham sensor tarbiya mazmuniga kiradi. Sensor tarbiya, shuningdek, taktil sezgilarni, buyumlarning sifatini paypaslab, ko'rib farqlash va ularni to'g'ri aytish (silliqlik, mayin, dag'al, yumshoq, og'ir, yengil, sovuq, issiq va boshqalar) ko'nikmalarni rivojlantirish ham sensor tarbiya vazifalaridan biridir. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda turli tushunchalarni ifodalovchi so'zlarni belgi va xususiyatlariga ko'ra guruhlash ko'nikmasi ham hosil qilinadi. Shu tariqa bolalarning so'z boyligini oshirish ustida amalga oshiriladigan didaktik ishlarning mazmuni ularning moddiy borliq haqidagi tasavvurlarini kengaytirishga asos bo'ladi. Natijada bolalarning so'z boyligi ortadi, muloqotga kirishish ko'nikmalari takomillashadi. Bolalarning so'z boyligi o'zining mazmuniga ko'ra rangba-rangligi bilan bir-biridan farqlanadi. Ular tomonidan o'zlashtirilgan so'zlar o'zining tabiatiga ko'ra barcha so'z turkumlariga mansub bo'ladi.

Bolalarning so'z boyligini rivojlantirish bo'yicha amalga oshiriladigan ishlar buyumlar, hodisalar, ularning nomlari bilan dastlabki tanishtirishga bag'ishlangan mashg'ulotlardan boshlanadi. Ushbu vazifani bolalarga buyumlar, ularning tasviri, narsalardan qanday foydalanish kerakligini namoyish etish, shuningdek, «Qo'g'irchoqni sayrga olib chiqish uchun kiyintiramiz», «Momiq mushukchani sut bilan siylaymiz» kabi o'yin-mashg'ulotlari orqali amalga oshirish mumkin. Bunday mashg'ulotlardan ko'zda tutiladigan asosiy maqsad – bolalar nutqiga narsalar nomi va ular ustida bajariladigan ayrim hatti-harakatlar, xususiyatlarini singdirishdan iborat. Bu vazifani bolalarda idrok va tasavvurni to'g'ri shakllantirgandagina muvaffaqiyatli hal etish mumkin. Bunda bolaning diqqatini buyumlar, harakatlar, ularning tasodifan paydo bo'lishi va yo'qolib qolishi, o'zaro munosabatlari, undan qanday foydalanishni o'rgatishni taqdim etadigan usullarni qo'llashda samaradorlikka erishish imkonini beradi. Buyum yoki harakatning nomi bolaning diqqati to'raligicha unga qaratilgandan so'nggina aytiladi. Bunda buyumning nomi tarbiyachi tomonidan ko'p marotaba takrorlanadi. Mashg'ulotlar davomida so'z signal, mazkur buyumning belgisi sifatida qo'llanilishi kerak. Shu maqsadda, odatda, izlanish vaziyati yuzaga keltirilib, savol beriladi: idish qayerda?, qo'g'irchoq yoki koptokchi? kabi. Yo'qolgan buyumning bola tomonidan faol izlanayotganligini his etayotgan tarbiyachi uni yana bir marta ko'rsatadi. Aynan shu orqali so'z buyumning o'zi va uning timsoli bilan bog'lanadi, tanishish jarayoni vujudga keladi. Shundan keyingina tarbiyachi bolalarning taqlid qilish ko'nikmalarini faollashtirishga – bolalarning buyum paydo bo'lganda yoki yo'qolib qolganda nomini takrorlashlariga harakat qiladi. So'zlarning bola ongida mustahkam muhrlanib qolishi buyumlar va hodisalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlar jarayonida amalga oshiriladi. Bunday mashg'ulotlarda bolalar boshqa buyumlar orasidan bir narsani tanlab, olib keladilar, tanish buyumlarni ko'rsatadilar, ular bilan turli-tuman hatti-harakatlarni amalga oshiradilar.

Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalar ona tilining imkoniyatlarini o'rganar ekanlar, asosan og'zaki nutq ko'nikmalarini egallaydilar. Buning natijasida ularda muloqot ko'nikmalari tadrijiy tarzda rivojlanadi. Bolaning kattalar bilan muloqotida uning hissiyotlari yetakchi o'rin egallaydi. Bu bola hayotining dastlabki yili – nutqni shakllantirishga tayyorlash jarayonida kattalar bilan o'zaro munosabatining negizi sifatida tarkib topadi. Kattalarning tabassum bilan qarashiga bola ham jilmayish bilan javob qaytaradi, ularga javoban o'ziga xos tovushlar chiqaradi. Bola kattalarning hissiy holati, tabassumi, kulgusi, tovushidagi yoqimli ohangdan kuch-quvvat oladi. Bu bola tomonidan amalga oshiriladigan nutqiy emas, balki hissiy muloqot

jarayonidir. Bu orqali bo'lajak nutqiy muloqotga zamin hozirlanadi. Kattalar bilan bo'ladigan hissiy muloqotda bola tovush xususiyatlari, so'zlarning talaffuz etilish ohangiga munosabat bildiradi. Ushbu muloqotda nutq, kattalar faoliyatiga qo'shimcha tarzda, faqat o'zining tovush jihati bilan ishtirok etadi. Biroq, nutq yoki so'z doimo tamoman aniq xatti-harakat (tur, o'tir), muayyan buyum (piyola, koptok), unga oid aniq xususiyatlarni ifodalaydi. Kattalar bolaning hatti-harakatlarini rag'batlantirar yoki taqiqlar ekanlar, buyumlar, ularning xususiyatlari, turli harakatlarni aniq ko'rsatmasdan turib, ularni boshqara olmaydilar. Hissiy muloqot jarayonida kattalar va bolalar bir-birlariga nisbatan umumiy munosabatlar: mamnunlik yoki noroziliklarini ifodalaydilar. 6 oylikdan keyin bolaning hissiy olami kengayib kattalar bilan munosabatlari ko'lami boyiydi. Ularning hatti-harakatlari murakkablashib, bilish imkoniyatlari rivojlanadi va muloqot doirasi kengayadi. Bu davrda bolaga ularni o'rab turgan ko'plab qiziq narsalar haqida so'zlab berish zaruriyati paydo bo'ladi. Buni hissiyotlar yordamida amalga oshirish imkonsizdir. Kattalar bilan nutqiy muloqotga kirishish ehtiyojining paydo bo'lishi natijasida bolalar so'zlarni o'rgana boshlaydilar.

Bola nutqidagi erkinlik, so'zlarni tanlash, o'z o'rnida qo'llash layoqatini shakllantirish uning mantiqiy izchilligini ta'minlaydi. Masalan, maktabgacha yoshdagi bola bormoq – ketmoq – qadam tashlamoq – oyog'ini sudramoq ma'nodosh so'zlar qatoridagi dastlabki ikki so'zdan faol foydalana oladi, lekin ushbu so'zlarning barchasini tushuna oladi. Agar bolada fikr ifodalash ehtiyojiga bog'liq tarzda so'zlarni tanlash va qo'llash layoqati shakllanmagan bo'lsa, ularni taxminan qo'llaydi. Agar bolada so'zlarni tanlab qo'llash layoqati shakllangan bo'lsa, fikr ifodalash ehtiyojiga mos tarzda ularni tanlab qo'llaydi. Buning uchun bolada so'zlarni o'z o'rnida qo'llash ko'nikmasini shakllantirish kerak. Bola fikr ifodalayotganda o'z lug'atida mavjud bo'lgan so'zlardan faqat bittasinigina qo'llaydi. Biroq, bola o'z so'z zaxirasida bo'lgan barcha so'zlardan birday faol foydalanish imkoniyatiga ega emas. Bola fikr ifodalash ehtiyoji bilan bog'liq tarzda o'z zaxirasida mavjud bo'lgan so'zlardan foydalanadi. Masalan, bormoq so'zini emas, oyog'ini sudramoq so'z birikmasini qo'llashi mumkin. Murakkab grammatik (sintaktik) konstruksiyalarni faollashtirish ustida ishlashda ham xuddi shunday usuldan foydalanish mumkin. Shu tariqa bog'lanishli nutq tilning barcha imkoniyatlaridan unumli foydalanishni taqozo qiladi. Shuning uchun ham bolalarga tilning tovush xususiyatlari, so'z boyligi, grammatik imkoniyatlarini izchil tarzda o'rgatish talab etiladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida nutq ustida ish olib borishning umumiy tizimida lug'at zahirasini boyitish, uni mustahkamlash va faollashtirish katta o'rin tutadi. Bolaning lug'at zahirasini kengaytirmay turib, nutq muloqotini takomillashtirib bo'lmaydi. Shu bilan birga, bola yangi o'zlashtirayotgan tushunchalarini ifodalovchi, olayotgan bilim va tasavvurlarini mustahkamlovchi yangi so'zlarni o'zlashtirmay turib, uning bilimlari, tushunchaga oid tafakkurini rivojlantirish mumkin emas. Shunga ko'ra, maktabgacha ta'lim muassasalarida lug'at ustida ish olib borish bolalarning bilishga oid tushunchalarini rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu aloqadorlik doirasida lug'at ustida ishlashning ahamiyatini ta'kidlab, so'zlar va ularning ko'p ma'noliligini o'rgatish ustida ish olib borishning muhimligini alohida ko'rsatib o'tish kerak. Masalan, bolalarni atrofdagi narsalarning nomi, xususiyatlari, sifatleri bilan tanishtirish sharoitida yangi so'zlar kiritiladi: ko'k (rangni ifodalash uchun), yangi («hozirgina tayyorlangan» ma'nosida) va h.k. Bu o'rinda yangi so'zlar narsalarning nomlari va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'rgatilishi lozim. Bu bolaning nutqini o'stirish nuqtai nazaridan juda muhimdir. Bu jarayonda bolalar turli tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning mazmun-mohiyatini anglaydilar hamda o'zbek tilining so'z boyligini izchil o'zlashtiradilar. Har bir so'zning til nuqtai nazaridan tavsifi, ko'p ma'noliligini hisobga olgan holda dastlab ularning asosiy ma'nolari bolalar ongiga yetkaziladi.

Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning nutqini rivojlantirish ustida ishlash davomida tovush tomoniga alohida e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega. Nutqning tovush tomonini

o'zlashtirish – ona tiliga xos tovushlarni o'zlashtirib olishdangina iborat emas, shuning uchun nutqning tovush tomonini o'zlashtirish tushunchasiga nafaqat ularni to'g'ri talaffuz qilish, balki tovushning baland-pastligi, ifodalanish sur'ati kabilar ham kiradi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, nutqning tovush tomoni uning mazmunini ifodalaydi. U nutqning eng kichik birligi bo'lgan tovushning fizik va lingvistik tavsifini o'z ichiga oladi. Bu jarayonda nutqiy muloqotga bo'lgan faol va nafaol munosabatni ajratib ko'rsatish mumkin. Shuning uchun ham talaffuz ko'nikmalari ikki guruhga bo'linadi: nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmasi va o'zgalar nutqini eshitish ko'nikmasi. Talaffuz ko'nikmalari tarkibiga kiruvchi turli birliklar muloqot jarayonining samaradorligini ta'minlaydi. Masalan, bola talaffuzidagi ayrim xatolar fikrning tushunarililigini umumiy tarzda pasaytira olmasa ham, muloqot jarayoniga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Xuddi shuningdek, ohangdorlik ifodalilikning past darajasi so'zlarni idrok qilishni qiyinlashtiradi. Bunda nutqning ifodalilik darajasigina pasayib qolmasdan, ma'no urg'ulari o'zaro qorishadi. Bu esa idrok etilayotgan nutq mazmunini tushunishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqorida aytilganlarga xulosa qilib, sensor tarbiya bolalarning hamma faoliyatlarida amalga oshiriladi deb aytish mumkin. Bunday mashg'ulotlarda lug'at bilan ishlash mazmuni bolalarning so'z boyligini ijtimoiy voqelik yordamida rivojlantirib borish bilan uzviy bog'langan bo'lsa yanada maqsadga muvofiq bo'ladi. Mashg'ulotlar jarayonida bolalar o'zlashtirgan so'zlar o'yin, kundalik faoliyat, kattalar bilan muloqot jarayonida mustahkamlanadi va faollashadi. Kundalik turmushda o'zlashtirilgan so'zlar esa mushg'ulotlar jarayonida mustahkamlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017—2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ—2707 29.12.2016
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim –tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora tadbirlar" PQ-4884 6.11.2020
3. O'zbekiston Respublikasi «Davlat maktabgacha ta'lim muassasasi to'g'risida»gi Nizom. T., 2017
4. Babayeva D.R. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. Toshkent- 2018
5. F.Qodirova, Sh.Toshpo'latova, M.A'zamova. Maktabgacha pedagogika. T., "TAFAKKUR" - 2019
6. Hasanboyeva O., Tadjieva M., Toshpulatova Sh. va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. T.: Ilm-ziyo, 2012
7. Mirdjalilova S., R.To'laganova Ta'limda innovatsiya. Ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalar. Metodik tavsiyanoma, 2008 yil